

Ніна РАКОВСЬКА

ПСИХОЛОГІЯ ХУДОЖНИКА В ЛІТЕРАТУРНІЙ КРИТИЦІ М. К. МИХАЙЛОВСЬКОГО

Літературна критика останньої третини XIX ст. особливу увагу приділяє психології особистості художника. Передчуття близької катастрофи посилило в російській літературі суб'єктивність відображення дійсності. М. Михайловський багато зробив для вивчення «таємниці людини». Його філософія антропоцентрична. Ідеал внутрішньої цілісності людини найбільш якраво виражено М. Михайловським у статтях «Боротьба за індивідуальність» у циклі «Записки профана».

«Сімдесятники» осмислювали перехідність нового часу не тільки в конкретно-історичному, але перш за все у вічному філософсько-світоглядному аспекті скінченності та нескінченності людського існування. Протистояння особистості та світу (не тільки особистості й суспільства, а особистості й всесвіту) в 70-і роки досягає трагічної гостроти і знаходить відображення в літературі та філософії.

Любов і смерть, пристрасть і відчай, фатальне і випадкове стали основними мотивами інтелектуальних пошуків, поєднуючи такі різні їх прояви, як пізні повісті Л. Толстого, психоаналіз С. Шпіль-

рейна, літературну критику М. Михайловського.

Самотність особистості, її розгубленість на фоні безкінечного, не підвладного їй історичного часу, відбилися у творчості М. Лермонтова, І. Тургенева, Л. Толстого, Ф. Достоевського.

Уява про фатальний, трагічний характер російського життя виникає у М. Михайловського вже на початку 70-х років. Він сприймає свій час як епоху заміни християнського світосприймання новою (такою, що замінює її) етико-філософською системою, в результаті чого і свідомість людини змінюється.

Мислячий сучасник уявлявся М. Михайловському людиною, сформованою багатовіковою національною європейською культурно-історичною традицією, людиною, яка відчуває вичерпаність цієї традиції, людиною, яка опинилася один на один з віковичними проблемами. Людина нового часу повинна була вирішити питання про добро і зло, виробити інші моральні критерії, осмислити миттєвість людського буття на фоні безконечного життя природи. У свідомості людини, на думку М. Михайловського, здійснюються процеси, які зрештою визначають життя Росії на віки. І М. Михайловський не

цурався поширеного в російській філософській естетиці уявлення про трифазний розвиток людства і культури:

1) об'єктивно-антропоцентричний, — у якому людина наївно вважає себе об'єктивним центром світу;

2) ексцентричний, — який створюється у новий час, в якому центральна роль належить об'єктивному світу, і цей світ підкорює собі людину;

3) суб'єктивно-антропоцентричний, — коли людина та її етичні пошуки постають у центрі світу.

При такому розумінні світу, часу і людини в ньому саме людина виявляється центром усіх проблем: філософських, економічних, соціальних, етичних. «Людина — таємниця, її треба розгадати!» [2, т. 20, 192]. Ця формула Ф. Достоєвського виявилася співзвучною критику-психологу.

Інтерес до особистості людини, завжди властивий М. Михайловському, сягає коренями в антропологічні ідеї російського та європейського утопічного соціалізму. Разом з тим він стимульований пореформеною епохою і виражає її особливості.

Філософський смисл нового часу М. Михайловський визначив формулою німецького філософа Макса Штірнера: «я» — не «я». Не приймаючи егоцентричного пафосу цієї формули, він визнає законність указівки на характер трагічного протистояння особистості «я» й об'єктивного світу не «я». Саме тут джерело філософської зухвалості М. Михайловського, з якою він захищав права й інтереси особистості. Людина, на думку М. Михайловського, живе не тільки ідеями, але й інстинктом безпосереднього існування, особливо сильно розвинутим у простих людей та значно послабленим у людини інтелегентної. Життя має багато складових. Гіпертрофовано розвинута потреба мислячої людини філософськи осмислити життя — тільки один бік людського буття, значно важливіший інший — інстинкт людини.

Інтерес М. Михайловського до

суб'єктивної соціології й одночасно до психології особистості обумовив його літературно-критичний підхід до творчості письменників-психологів і, зокрема, до М. Лермонтова і Л. Толстого. Критик відносить М. Лермонтова до числа «письменників-героїв, що прагнуть дерзати і володіти» [6, т. 5, 342].

У зв'язку з формулою критика «письменник-герой» хотілось би дещо нагадати. За останні півстоліття на долю М. Михайловського випало немало докорів, які виникли від хибної схематизації, від спроб «випрямити» його позиції, а іноді й від необізнаності з його ідеями. Серед цих докорів особливо поширеним був осуд критика за культ героя, за вживання цього терміну при оцінці певної письменницької індивідуальності. Між тим, М. Михайловський писав: «Читач не знайде у нас так званого культу героїв, але не знайде він і негативного ставлення до героїв — як до великих людей. Безсумнівно, великі люди не з неба падають на землю, їх створює середовище, концентруючи і втілюючи в них сили, почуття, думки, бажання, які бродять роз'єднано» [6, т. 2, 397]. Перш за все такими є художники, в творчості яких відбивається філософська свідомість епохи. Для критика очевидне переплетення моральних мотивів творчості з художніми, зіставлення мотивів психіки художника й проблем суспільного життя.

Творчості й особистості М. Лермонтова М. Михайловський присвятив статтю «Герой лихоліття» (1891 р.) і численні судження, розсіпані у різних статтях (у тому числі і в циклі «Записки профана»), надруковані у журналі «Отечественные записки». М. Михайловський прагне дослідити психологію особистості поета, який сформувався в трагічний період російської дійсності. Критик привертає увагу до особливостей душевного стану художника, з одного боку, і до умов його життя — з іншого. Поняття «душевний стан», індивідуальність письменника не зводяться, на його думку, тільки до кількості

та якості таланту: «Кожний сам по собі, кожен своєрідний, у кожного є дещо (підкреслення наше — Н. Р.), крім таланту, яке з допомогою цього таланту вдаряє по серцях читачів, принаймні в цю хвилину, при певних умовах. Відкрити секрет успіху письменника, — значить знайти це дещо, крім таланту, яке, хоч і з його допомогою, повертає до нього загальну увагу; це також — вказати той пункт у його писаннях, який спрямовує до нього радіус інтересу та симпатій сучасних читачів», — пише М. Михайловський [6, т. 2, 331]. На думку критика, будь-яке пояснення художнього твору життям народу та середовищем недостатнє і неповне, якщо при цьому не береться до уваги активне значення творчої індивідуальності. М. Бердяєв у книзі «Суб'єктивізм і індивідуалізм в суспільній філософії» писав, що для М. Михайловського при оцінці літературних явищ домінувала «етична точка зору» і «верховенство особистості» [1, 97]. У поняття «середовище», «обставини» М. Михайловський включає не тільки конкретику соціально-економічних умов (обставини «зовнішні»), але й особливості душевного стану людини (обставини «внутрішні»). Психологічний фактор, вважає він, відіграє значну роль навіть у такому явищі, як наслідування, не кажучи вже про творчий процес, осмислити який не можна тільки з допомогою теорії Дарвіна або Ф. Гальтона. Важливо зрозуміти механізм своєрідного гіпнозу, яким є творчий акт [6, т. 2, 359].

У «Записках профана» критик пише: «Над питанням про істину вище за все наука ставить питання про умови людської природи. Перед усяким іншим пізнанням людина повинна пізнати свою природу, свої межі» [6, т. 2, 329]. Пізнавши свою особистість, художник, як правило, вступає в конфлікт із світом. Характер зв'язку особистості і світу в системі М. Михайловського, напруженість їхнього протистояння співвідносні з романтичною колізією [4, 93].

Критик вважає, що романтизм —

категорія скоріше психологічна, ніж естетична чи філософська. Перш за все це стан духу. Він проявляється в кожну перехідну епоху, в перехідні моменти людської свідомості. Найважливішою типологічною рисою романтизму, на думку М. Михайловського, є своєрідний психічний стан душі, її протест, бунтарське світосприймання. Лірика М. Лермонтова, як вважав М. Михайловський, підтверджує його припущення. Відзначаючи щирість лермонтовської поезії, критик справедливо підкреслює, що в ній відбилися навіть миттєві настрої поета, особливості його біографії. Пояснюючи цю тезу, М. Михайловський вважає за можливе звертатися до психо-фізичного аспекту вивчення людської особистості.

Пильний інтерес до індивідуальності художника примушував критика аналізувати самий процес творчості. Цей процес він уявляє як єдність ряду послідовних етапів, на яких різну роль відіграє співвідношення свідомого і несвідомого елементів. Значна частина роботи поета, відмічає він у «Записках профана», відбувається в тій психічній схованці, яка називається зоною несвідомого. Критик підкреслює, що комбінація вражень, яка супроводжує процес художньої творчості, значною мірою перебуває за порогом свідомості, в тайниках невідомого. Але, за його переконанням, несвідомий елемент, по-перше, наявний (по-своєму і різною мірою) не тільки в художній, але і в усякій іншій творчості, а, по-друге, домінує тільки на певному етапі. «Безсумнівно, — пише він, — що робота генія аж ніяк не безперервно йде при світлі цілком дієздатної свідомості. Очевидно, робота йде в загальних рисах так: думка свідомо і під тиском певного вольового імпульсу спрямовується на певний план і розробляє його, а через деякий час у роботу вривається струмінь автоматизму, який викликає пам'яттю з надр свідомо і несвідомо засвоєних фактів відповідні елементи і комбінує їх у ціле. Потім свідомість і воля знову вступа-

ють у свої права, але період несвідомого необхідний [6, т. 2, 331].

М. Михайловський відмічає випадковість деяких фактів, зображених у поезії М. Лермонтова, які в процесі поетичного осмислення стали закономірними. «Якщо вразливий поет фіксує свої навіть миттєві настрої на папері, якщо він до того ж, як М. Лермонтов, має палку і яскраву фантазію, яка розцвічує не тільки пережите, а й уявне, то критика повинна дуже старанно відрізняти тут тимчасове і випадкове від постійного і характерного. Незважаючи на зрозумілі труднощі, мені, принаймні, здається абсолютно неможливим навіть зовнішнім способом відділити фактичну біографію М. Лермонтова від його поетичної спадщини; вони занадто переплітаються, пояснюючи і доповнюючи одне одного [7, т. 5, 332]. М. Михайловський вважає, що, встановлюючи зв'язок між особистим життям М. Лермонтова та його творами, треба перш за все визначити найбільш постійні та найбільш часто повторювані акорди його поезії.

У зв'язку з цим визначається основний мотив лермонтовської поезії — мотив демонізму. Критик вважає, що М. Лермонтов являв собою тип діяча, який протиставляє себе двом основним началам людської душі (розуму і почуттю) волю та потребу діяти. Але соціальне середовище примушувало такий людський тип залишатися у бездіяльності, набуваючи рис максимального скептицизму.

З ранньої молодості і до самої смерті думка і уява М. Лермонтова були спрямовані на психологію «природженої» владної людини, на її печалі і радості, на її долю, то блискучу, то похмуру. М. Михайловський пише про те, що менш за все цей пошук відбився у поезії, більш за все — в поемах, повістях і драмах. Ця лінія досліджується в поемі «Демон», у романах «Вадим», «Герой нашого часу». У «Демоні» представлено фантастичний образ істоти, яка колись відважилася скоїти найвищий,

єдиний свого роду злочин — повстати на самого Творця і яка потім, протягом віків не «зустрічала опору у підвладних їй мільйонах людей» [6, т. 5, 316]. Пізніше «Вадим», де герой — той самий демон, тільки позбавлений фантастичних атрибутів. І, нарешті, Печорін, — скептицизм та честолюбство якого визначають мотиви його поведінки. Сумніви героїв М. Лермонтова позначені для М. Михайловського печаттю напруженості. Вони живуть не тільки ідеями, але й інстинктами безпосереднього існування.

Цікаві роздуми М. Михайловського про особливу увагу М. Лермонтова до такого прояву людського духу, як воля. Цей прояв примушує людину прагнути до дії, переборюючи тим самим протиріччя між гарячністю почуттів та холодністю розуму. Але неможливість дії призводить до пронизливої туги, яка виразно виявляється в лермонтовській поезії: «Под ним струя светлей лазури, над ним луч солнца золотой, а он, мятежный, просит бури, как будто в бурях есть покой» [5, т. 1, 488].

Невипадково звертає увагу критик на твори поета, присвячені російській історії. Створення таких творів, як «Пісня про царя Івана Васильовича, молодого опричника і молодечого купця Калашникова», «Боярин Орша», «Литвинка» та ін., М. Михайловський пов'язує з тим, що поет шукав цілісні особистості. «Діяти, боротися, підкоряти серця, так чи інакше панувати над душами ближніх і дальніх, любимих і ненависних [6, т. 5, 342], — такі особливості натур усіх «видатних діючих осіб» історичних творів М. Лермонтова. Природний склад душі примушує людину втілювати ідею в дію. До цієї думки, вважає М. Михайловський, М. Лермонтов дійшов не шляхом логічних розрахунків або систематичного вивчення; він прочитав цю думку в своїй власній душі, «якій було інстинктивно прищеплене життя замкненої думки, не завершеної дією» [7, т. 5, 342].

Природний склад душі поета пере-

буває в різко конфліктному зіткненні з дійсністю. «Суперечливість» між ідеалом та дійсністю — цілісність, «неподільність» душі поета, який підняв у поезії питання про смисл людського існування: життя повинне бути життям думки і почуття. Тому лермонтовський герой постійно вирішує питання філософського плану: добро і зло, життя і смерть. Йому, як відмічає М. Михайловський, властива непереборна потреба діяльності і боротьби. Звідси волелюбність, цінність людської гідності, інтелектуальна сила і, разом з цим, суперечливість героя, яка виявляється у рефлексії, егоїзмі, нестримній пристрасті й стихійності вчинків. Усе разом створює особливу силу психологічного впливу, емоційну напругу лермонтовської поезії, яка зафіксувала трагедію здібної волелюбної особистості в умовах лихоліття.

Ідеалом М. Михайловського був «мислячий художник». І його інтерес до того, як письменник створює образи людей, подібних до автора, складаючи в них дещо своє, задушевне, не приховує різноманітних стосунків художника із світом.

Психоаналітик К. Юнг писав: «Творчість з одного боку переплетена з особистим життям художника, а з іншого — все ж таки здійснюється над цим сплетінням» [9, т. 15, 97].

Звертаючись до творчості Л. Толстого, який уявлявся М. Михайловському вершиною у вивченні таємниць людини, він зазначав, що герої творів Л. Толстого «Три смерті», «Смерть Івана Ілліча», «Анна Кареніна», «Воскресіння» відчують страшні хвилини, усвідомивши вичерпаність буття. Світ у розумінні Л. Толстого може підкорити і подолати особистість. М. Михайловському близька думка художника про те, що людина «у кожній речі, в кожній думці бачить своє особливе, ніким не бачене» [8, т. 17, 668].

У всіх явищах «поразки» особистості (у боротьбі з суспільством з одного боку, власними її «елементами» — з ін-

шого), впливи, яким вона підпорядкована, «тягнуть» особистість в різні боки, якщо немає об'єднуючого її вищого начала. Таким об'єднуючим началом є втрачений ідеал релігійності. Саме з цієї точки зору досліджується концепція Л. Толстого в статтях, що ввійшли до циклу «Записки профана». Питання добра і зла, пошуки «ідеалу релігійності», роздуми про істину і досконалість визначають позицію М. Михайловського в кінці XIX століття. Релігія Л. Толстого для М. Михайловського — це щось таке, що об'єднує фізичний і моральний світ людини. Віра письменника не містична, тому людина, на думку Л. Толстого, прагне жити за законом добра. Звідси роздвоєність героїв (Анна Кареніна, Нехлюдов), пов'язана з «протистоянням свідомого і несвідомого, раціонального і чуттєвого. Десниця і шуйця Л. Толстого, перш за все, обумовлені суперечливістю свідомості самого письменника. Моралізм Л. Толстого, що посилювався в останній період його творчості, привів художника до духовної драми, суттю якої є зіткнення «нестримної потреби людини з невтомною свідомістю» [7, т. 3, 352]. Трагедія Л. Толстого визначає і трагедію його героїв.

М. Михайловського цікавить, як сполучається в творчості письменника інтерес до раціонального і до чуттєвого. На думку критика, використовуючи відкрити у «Війні і мирі» цінність при зображенні сердечної мотивації, розширюючи горизонт відображення емоційного світу людини, Л. Толстой звернув увагу не тільки на протиріччя духу і плоті, а й на діалектику раціонального і чуттєвого. «Сплетіння розуму і серця» визначили толстовське прагнення до художнього аналізу свідомого та несвідомого.

Людина — це не тільки розум, але й вся сфера її під- і надсвідомої діяльності, пов'язана з рухами почуттів, емоцій, пристрастей. М. Михайловський справедливо стверджує, що Л. Толстой бачить у пізнанні людини дві мети:

інтелектуальну, — яка полягає у прагненні нашого розуму до єдності образу світу і свого місця в ньому, і практичну, — яка обіймає зону почуття з його особистими цінностями. Звідси й інтерес письменника до мотивів поведінки людини, вивчення цих мотивів. М. Михайловський твердить, що мотиви бувають з раціоналістичною або емоціональною домінантою. Він вважає, що значення творчості Л. Толстого проявляється в умінні письменника проникнути «в красу душевну» своїх героїв, отже, для нього найважливішим є опис емоційного стану душі.

Таким чином, пошуки Михайловського в галузі психології й етики переходили «в абсолютизування особистості, в безумовний і категоричний персоналізм» [3, т. 1, 176].

У цьому плані доля і творчість письменників-психологів були йому особливо близькими.

Цитована література:

1. Бердяев Н. А. Субъективизм и индивидуализм в общественной философии. — СПб, 1901. — 273 с.
2. Достоевский Ф. М. Полное собр. сочинений: В 30 т. — Л., 1972. — 1980. — Т. 20. — 398 с.
3. Зеньковский В. В. История русской философии: В 2 т. — Л., 1991. — Т. 1. — 190 с.
4. Коновалов В. Н. Народническая литературная критика. — Казань, 1975. — 116 с.
5. Лермонтов М. Ю. Собр. сочинений: В 4 т. — М., 1964. — Т. 1. — 694 с.
6. Михайловский Н. К. Сочинения: В 10 т. — СПб, 1896-1909. — Т. 2. — 820 с.; Т. 5. — 934 с.
7. Михайловский Н. К. Записки профана // Отечественные записки. — 1875. — № 3. — С. 308—346.
8. Толстой Л. Н. Собр. сочинений: В 22 т. — М., 1979-1985. — Т. 17. — 910 с.
9. Юнг Карл. Феномен духа в искусстве и науке. Собр. сочинений: В 19 т. — М., 1992. — Т. 15. — 313 с.